

ALINA MACIEJEWSKA

Uniwersytet w Siedlcach
Wydział Nauk Humanistycznych

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5665-8520>

Morfonologia w diagnozie i terapii logopedycznej

Morphonology in Speech Therapy and Diagnosis

STRESZCZENIE

Problematyka morfonologii stosunkowo rzadko jest podejmowana w badaniach logopedycznych i omawiana w metodyce postępowania logopedycznego. Autorka zwraca uwagę na potrzebę uwzględniania zagadnień z obszaru tej subdyscypliny językoznawczej, która usytuowana jest między fonetyką, fonologią i morfologią, w praktyce logopedycznej. Morfonologię najczęściej utożsamia się z alternacjami i wydaje się, że jest trudna do opanowania. Zjawisko wymiany samogłosek i spółgłosek jest częste we współczesnej polszczyźnie, ale dla osób uczących się języka polskiego stanowi spore wyzwanie. Zrozumienie zjawisk morfonologicznych wymaga świadomości językowej, która pozwala na rozpoznawanie elementów budowy wyrazu, jego przynależności do określonej kategorii gramatycznej, identyfikowania funkcji form wyrazowych w jednostkach składniowych. Wymaga też rozpoznawania tożsamości semantycznej jednostek fonemicznie podobnych i rozumienia konstrukcji słowotwórczych. Dotychczasowe wyniki badań wskazują, że trudności morfologiczne i morfonologiczne wymagają ćwiczeń nawet w naturalnym rozwoju mowy dziecka. W przypadku różnych zaburzeń mowy, dysleksji, bilingwizmu itp. opanowanie ich jest z reguły ogromnym problemem i powoduje trudności w budowaniu struktury leksykalnej i gramatycznej. Z tego powodu sprawność morfonologiczna wymaga specjalnej troski logopedów w programowaniu języka.

Słowa kluczowe: morfonologia, morfologia, alternacje, parafraza

SUMMARY

Relatively rarely, either research or procedures of speech therapy address and discuss morphonology. The author accentuates the necessity to consider this commonly affiliated with alternations, deeply-set in phonetics, phonology and morphology, sub-discipline of linguistics. The phenomenon

of vowel and consonant alternation is quite frequent in contemporary Polish and is challenging to learners of the language. Hence to recognise words structure elements, grammatical category they belong to and their forms functions in syntactic units requires linguistic awareness which in turn allows for understanding of this morphological phenomena. Moreover, the ability to pinpoint the semantic identity of phonemically similar units, the structure and meaning of word-forming constructions is essential. Previous research results indicate that morphological and morphonological difficulties require exercise even in the natural development of a child's speech. In the case of various speech disorders, dyslexia, bilingualism, etc., mastering them is usually a huge problem and causes difficulties in building lexical and grammatical structure. For this reason, morphonological proficiency requires special attention from speech therapists in language programming.

Key words: morphonology, morphology, alternations, paraphrase

Kiedy studujemy podręczniki gramatyki języka polskiego, problematyka morfonologii (subdyscyplina bywa określana także terminami: morfofonemika, morfonemika, morfofonologia EJO 1993, 345) omawiana jest w obszarze zmian fonetyczno-fonologicznych¹ lub morfologicznych². Liczne w języku polskim zjawiska fonologiczne, których występowanie uwarunkowane jest gramatycznie lub leksykalnie, a nie tylko fonetycznie, dostrzeżono w drugiej połowie XIX wieku. Podstawy współczesnej morfonologii opracował J. Baudouin de Courtenay (1894). Wskazywał, że alternacje nie są przechodzeniem głosek w głoski: „[...] nie mamy prawa mówić ani że [k] formy *piekę* przechodzi w [č] formy *piecze* (...), ani też że [č] form *piecze* (...) przechodzi w [k] form *piekę, pieką* (...) Mamy tu jedynie koegzystencję, współistnienie, oboczność: jedno istnieje obok drugiego, a nie jedno powstało z drugiego” (de Courtenay 1984, 175).

W podręczniku *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia* (Grzegorzczkova, Laskowski, Wróbel 1984) morfonologię uznano za subdyscyplinę morfologii. Sprecyzowano jej przedmiot zainteresowań, wskazując, że zajmuje się charakterystyką sposobów wykorzystywania środków fonologicznych w systemie morfologicznym języka oraz opisuje reguły doboru i organizacji fonologicznej postaci jednostek morfologicznych (Kowalik 1998, 87). Obok morfonologii wyodrębniła się kolejna subdyscyplina morfologii – morfotaktyka, która

¹ S. Szober (1962, 31) zmiany fonetyczne w formach wyrazów zalicza do fonetyki funkcjonalnej, której zadaniem jest „uporządkowane przedstawienie tych wymian głoskowych, z którymi się łączą cechy funkcjonalne. Ponieważ wymiany głosek zachodzą w formach wyrazowych, więc analiza funkcjonalnych wymian głoskowych jest analizą stosunku, jaki w danym języku zachodzi między fonetyką a morfologią”.

² Potrzebę powołania nowej subdyscypliny fonologicznej zauważył polski językoznawca Henryk Ułaszyn, który w 1931 roku zaproponował termin morfonema. Niewątpliwie przyczynił się do powstania morfonologii. Za jej twórcę uważa się jednak M. Trubeckiego (1934), który lokował ją jako dziedzinę wiedzy między fonetyką a morfologią. Spór o jej przynależność właściwie trwa do dziś. Jej miejsce wyznacza się na osi między biegunami: fonetyka – fonologia – morfologia. W zależności od przyjętych kryteriów przesuwano ją do fonologii (fonologia morfologiczna) albo do morfologii (por. np.: Kuryłowicz 1967, Laskowski 1975, Kowalik 1997).

zajęła się analizą i opisem możliwych w języku ciągów morfologicznych (Grzegorzczkova et al. 1984, 513). W *Encyklopedii językoznawstwa ogólnego* (1993) morfonologię określa się jako teorię alternacji morfologicznych³, która obejmuje: 1. opis wymian samogłoskowych i spółgłoskowych (nieuwarunkowanych fonologicznie), 2. analizę funkcji i zakresu użycia wymian fonemów w systemie morfologicznym, 3. określenie związków między typami alternacji morfologicznych, 4. budowanie teorii obejmującej kombinacje fonemów dopuszczalnych i charakterystycznych dla klas morfemów.

Dość skomplikowane w opisie gramatycznym reguły alternacji zwykle powodują, że nie tylko logopedzi, ale także studenci polonistyki niechętnie zgłębiają zasady alternacji jakościowych i ilościowych w formach fleksyjnych i słowotwórczych.

MORFONOLOGICZNA SPRAWNOŚĆ JĘZYKOWA

Analizy morfonologiczne i morfotaktyczne nietrudno spotkać w wielojęzycznych publikacjach lingwistycznych. W zakresie morfonologii praktycznej (naturalnej lub stosowanej) najczęściej publikują dydaktycy akademicy i glottodydaktycy (por. Madelska 2020; Pyzik 2020 et al.). To w ich pracach znajdujemy informacje nie tylko o konieczności uproszczenia reguł alternacyjnych tak, by mogły być łatwo przyswojone przez osoby uczące się języka polskiego jako obcego, ale też propozycje sposobów ich przedstawiania oraz materiały do ćwiczeń. W literaturze logopedycznej mamy niewiele publikacji z zakresu morfonologii. Problem alternacji pojawia się najczęściej w charakterystyce rozwoju leksykalnego, kiedy zwraca się uwagę na dziecięce neologizmy i sposoby akwizycji form nieregularnych. Rejestrowane w języku maluchów odmienności fleksyjne i słowotwórcze traktuje się jako błędy, które wynikają z niewiedzy dziecka, ograniczonej znajomości form pochodnych, generalizacji w stosowaniu reguł gramatycznych, wnioskowania przez analogię o relacjach formy i treści między wyrazami itp. Najczęściej zakłada się, że dziecko musi nauczyć się na pamięć tych wyrazów, których form nie da się utworzyć przez analogię do regularnego wzoru.

Te trudne do opanowania zmiany alternacyjne, jak twierdzi wiele osób, które uczą się języka polskiego, są bardzo liczne. Dzieci wychowujące się w otoczeniu polskojęzycznym spotykają się z nimi bardzo wcześnie. W kontaktach z maluchami dorośli używają najczęściej wyrazów w formach deminutywnych, a w wielu z nich występują alternacje spółgłoskowe i samogłoskowe. Na przykład wyrazy: oko, ucho, noga, but, brzuch, trafiają do dzieci w formach: oczko, uszko,

³ W charakterystyce tej subdyscypliny zaproponowano podział na: paradygmatykę morfonologiczną (teorię alternacji) oraz syntagmatykę morfonologiczną (teorię fonologicznej budowy formy morfemów) (Grzegorzczkova et al. 1984).

nóżka/nuzia, bucik, brzuszek/brzusio, ręka – rączka/rąsia. Podobnie jest w spieszzeniach tak licznie obecnych w tzw. języku matczynym: nos – nosiulek, palec – palusie, broda – bródka/bródziunia itp. Z alternacjami oswajamy także dzieci, używając form fleksyjnych, np.: lew – lwa, chłopiec – chłopca, ręce/rączkami, spać – śpij/śpimy/śpiuchamy, iść – idę/idziemy, jechać – jadę/jedziesz, jem – jadłam, mój – moja, twój – twoja, wysoki – wyższy, ciepły – cieplejszy, mały – mniejszy, kot – (o) kocie, pies – psa/(o) psie itd. Niewątpliwie dzieci są bardzo wcześniej „zanurzane w kąpielii słownej” i oswajane z formami alternacyjnymi.

W naturalnym rozwoju językowym, kiedy akwizycja języka przebiega bez trudności, wydaje się, że uchwycenie reguł morfonologicznych przebiega dość łatwo, bo okres „oryginalnych tworów dziecięcych” to czas między 2. i 4. rokiem życia. Wtedy dzieci najliczniej tworzą neologizmy przez analogię do już opanowanych wzorów. Po tym okresie ich liczba zdecydowanie maleje (Chmura-Klekotowa 1964). L. Kaczmarek (1977), P. Smoczyński (1955) podkreślają, że na opanowanie form nieregularnych dzieci potrzebują więcej czasu, bo muszą każdą z nich zapamiętać, ograć, a to powoduje spowolnienie tempa rozwoju mowy.

W przypadku dzieci z trudnościami rozwojowymi, niepełnosprawnościami (słuchową, intelektualną itp.), zaburzeniami rozwoju (alalia, dysleksja) opanowanie morfologii i morfonologii niewątpliwie hamuje rozwój leksykalny, gramatyczny i składniowy, utrudnia rozumienie mowy, opanowanie sprawności czytania i pisanie. Najliczniejsze wyniki badań, które wskazują na problemy z morfonologią, dostarczane są przez badaczy trudności w czytaniu i pisaniu (m.in. Krasowicz-Kupis 1999, 2007). Dostrzegane są przy okazji analizy zakresów trudności w opanowaniu fleksji i słowotwórstwa przez dzieci niesłyszące i niedosłyszące (Muzyka-Furtak 2010), także w zakłóceniach i zaburzeniach w rozwoju sprawności językowych uczniów i studentów (Maciejewska 2015).

Morfonologiczne zmiany wyrazów naruszają najprostszą zasadę w nabywaniu leksyki: jedna forma = jeden wyraz = jedno znaczenie (Clarc 1995). Wydaje się jednak, że w programowaniu języka należy dostarczać wzorów wymian samogłoskowych i spółgłoskowych przynajmniej na wzorcowych przykładach, by pokazać dziecku / młodemu człowiekowi, że zmiany fonetyczno-morfologiczne form wyrazów nie tworzą chaosu. Nie sposób ich lekceważyć, ponieważ są niezbędne w rozwoju sprawności fleksyjno-składniowej i słowotwórczo-semantycznej. Z tego powodu uwzględnienie morfonologii w programowaniu języka jest niewątpliwie wyzwaniem logopedii.

MORFONOLOGICZNE WYZWANIA – MIĘDZY ZNACZENIEM A FORMĄ WYRAZU

Dość skomplikowany obraz morfonologii uwarunkowany jest rozwojem nadrzędnej dyscypliny – morfologii. To dział językoznawstwa, który zajmuje się naukowym opisem najmniejszych znaczących elementów języka – morfemami, opisem wewnętrznej struktury wyrazu, czyli jego form odmiany (przedmiot fleksji) i form leksykalnych, będących przedmiotem badań słowotwórczych (Dunaj 1979; Laskowski 1975; Kowalik 1984; Kreja 1989). W obu przypadkach przedmiotem badań jest „wewnętrzna struktura wyrazu” (Kowalik 1984, 28). W paradygmacie fleksyjnym stosunkowo najłatwiej wydziela się elementarne jednostki funkcjonalne: 1. element, który wskazuje na znaczenie wyrazu, 2. element, który wskazuje na funkcję gramatyczną wyrazu. Natomiast bogactwo leksykalne warunkują operacje słowotwórcze, w których wykorzystywane są inne elementarne jednostki leksykalne, czyli te, które wskazują na: 1. znaczenie leksykalne wyrazu, 2. są informacją o pochodności nowej jednostki leksykalnej (konstrukcji słowotwórczej). W obu przypadkach analiz wydzielane są co prawda mniejsze jednostki funkcjonalne – morfemy – ale pełnią one różne funkcje językowe.

Analizę morfologiczną utrudnia rozbudowana terminologia i kryteria wydzielenia morfemów w zależności od ich funkcji składniowych i słowotwórczych, wyróżniania funkcji semantyczno-gramatycznych. W definicjach morfemu wskazuje się na to, że jest on najmniejszą, znaczącą jednostką języka. Nie jest leksemem/wyrazem, najczęściej jest elementem mniejszym od niego. Wyróżnia się go z form fleksyjnych i słowotwórczych jako dalej niepodzieloną ze względu na znaczenie część wyrazu⁴. Jak pisze A. Dyszak (1995, 148), w morfemie nie można wyróżnić mniejszych jednostek znaczących. Można wyróżnić elementy nieznaczące – fonemy, które same nic nie znaczą, ale pozwalają na odróżnianie znaczeń morfemów i wyrazów. Fonemy, które składają się na morfem, są abstrakcyjną realizacją jego tekstowych (fleksyjnych i słowotwórczych) realizacji. Analizując skład fonemów w allomorfach (wariantach morfemu) określonego wyrazu i ustalając pozycje kolejnych fonemów w allomorfach, ustalamy zbiór fonemów występujących wymiennie w jednej i tej samej pozycji, czyli morfonemy (Milewski 2002, 84). Jak pisze T. Milewski (ibidem, 85), morfem jest zbiorem morfonemów, z którymi wiąże się stałe znaczenie. Na przykładzie wyrazu *noga* A. Dyszak (1995) objaśnia ten proces następująco: morfy form fleksyjnych – *nog* -(-a); *nog*’-(-i); *nož*-(-e); *nuk*-(-ø) i morfy form słowotwórczych – *nož*-(-n-y), *nuš*-(-k-a) pozwalają wydzielić pozycje fonetyczne trzech morfonemów, w których:

⁴ Niewątpliwie różnorodność w definiowaniu terminów *leksem*, *wyraz* jest też jednym z powodów trudności w analizie morfologicznej.

- fonem [n] występuje we wszystkich formach na pierwszym miejscu,
- fonemy [o], [u] występują na drugiej pozycji,
- fonemy [gʷ], [ʒ], [k], [ø], [ž], [š] w zależności od funkcji gramatycznej występują wymiennie na trzeciej pozycji. Można więc przyjąć, że morfem leksykalny wyrazu *noga* jest zespołem trzech morfonemów. Zmiana fonologiczna w obrębie morfemu jest informacją o zmianie funkcjonalnej, ale nie zmianie semantycznej morfemu głównego.

Ustalanie najmniejszych jednostek znaczących – morfemów – umożliwia stosowanie znanego z fonologii testu substytucji, czyli stosowanie wymiany; według zasady komutacji: podstawienie (zamiana) jakiegoś elementu powoduje zmianę znaczenia wyrazu lub wprowadza zmianę jego funkcji. Dla przykładu: w wyrazie *dom-ek* zmiana morfemu głównego na *kot (-ek)* wprowadza zmianę leksykalną, natomiast zmiana morfemu gramatycznego *-ek* na *-owy (domowy)* wprowadza zmianę funkcjonalną. Każda zmiana w formie morfemu jest informacją, np.: morfem zerowy w wyrazach *kot* i *dom* informuje o postaci mianownika lub biernika liczby pojedynczej tych wyrazów i wyznacza im funkcję podmiotu lub dopełnienia bliższego w zdaniu, konstrukcja z morfemem *-u* wyznaczy funkcję dopełnienia lub okolicznika (ten wymaga dodania przyimka *do*) (Dyszak 1995). Tożsamość semantyczna morfemu głównego musi być zachowana we wszystkich formach pochodnych. Można więc przyjąć, że wyrazy homofoniczne (to samo brzmienie różne znaczenie) różnią się mniejszym lub większym zestawem morfonemów. Jak twierdzi J. Wierzchowski (1976), nawet jedna zmiana w zakresie morfemów fleksyjnych lub słowotwórczych wystarczy, by udowodnić, że mamy do czynienia z dwoma różnymi semantycznie wyrazami⁵.

MORFONETYKA NIE TAKA TRUDNA

Niewątpliwie morfonetyka może wydawać się bardzo skomplikowana, ponieważ w opisach językoznawczych znajdujemy dość liczne przykłady alternacji samogłoskowych i spółgłoskowych, zmian ilościowych, wyjątkowych, obliigatoryjnych, takich, które lokują się w temacie, formancie, na styku morfemów, tych, które układają się w szeregi alternacyjne itp. Takich, które są częste, prze-

⁵ W proponowanej metodzie tzw. pregramatycznej J. Wierzchowski (1976) podawał jako przykład wyraz *ćmić*. W znaczeniu ‘palić papierosa/fajkę = ćmić papierosa/fajkę’ i w określeniu bólu zęba = ‘ćmi mnie ząb’. Można powiedzieć „(ja) ćmię fajkę” ale tylko „(on) ćmi mnie ząb”. Podobnie, na przykładzie wachlarza form słowotwórczych, proponował rozróżnić znaczenie wyrazów ‘brat’ (rodzony) i ‘brat’ (zakonny). W pierwszym przypadku forma pochodna ‘bratowa – żona brata’ należy do zestawu parafraz objaśniających znaczenie wyrazu ‘brat rodzony’ a nie ‘brat zakonnik’ (ten nie posiada żony, więc taka parafraza nie jest prawdziwa). Brak parafrazy wskazuje na różnicę znaczeń i dowodzi, że są to wyrazy homonimiczne (dokładniej: Maciejewska 2013).

widywalne i takich, które są wyjątkowe, nieregularne. Ale alternacje to tylko tzw. wąsko rozumiana część morfonologii, bowiem ta subdyscyplina zajmuje się opisem determinowanych przez fonologię faktów morfologicznych oraz sposobów, w jakie zjawiska morfologiczne determinują fakty fonologiczne. Z tego powodu w procesie ustalania jednostek morfonologicznych – morfonemów – uwzględnić należy fonetyczną, fonologiczną i morfologiczną postać wyrazu (Kowalik 1984, 63). Wymiany alternacyjne dokonują się w określonych warunkach fonologicznych i/lub morfologicznych. Nieco łatwiej jest je przewidzieć w systemie fleksyjnym, bo tam zachodzą obligatoryjnie, ale w słowotwórczym już nie są tak łatwe do przewidzenia.

Obserwacja procesu uczenia się reguł fleksyjnych i słowotwórczych języka polskiego przez obcokrajowców, w którym nie sposób pominąć alternacji, wskazuje, że jest on dość trudny. Wysiłek opanowania odmiany wyrazów przez przypadki, w których zachodzą częste i różne zmiany formy, obfituje w liczne porażki, wywołuje zniechęcenie, poczucie niezwykle trudności, niemożność opanowania tak wielu zmian i ich uwarunkowań. Ułatwieniem jest niewątpliwie, przynajmniej na początkowych etapach uczenia się, uproszczenie wzorów alternacji oraz dobór wyrazów, które są reprezentatywne dla każdego z nich i należą do najczęściej używanych. Przed podobnymi wyzwaniem staje logopeda, kiedy zмага się z opanowaniem fleksji przez dzieci z alalią, afazją, niedosłuchem, niepełnosprawnością intelektualną, dzieci bi- i polilingwalnych itd. Musi zadać sobie pytania: w których częściach mowy należy się spodziewać alternacji morfonologicznych? Które formy wyrazów na danym etapie rozwoju dziecka lub potrzeb komunikacyjnych człowieka są mu potrzebne, by właściwie rozumieć i budować komunikaty?

Doświadczenia glottodydaktyków wskazują, że systematyczną naukę alternacji w odmianie rzeczowników warto rozpocząć od rzeczowników w rodzaju żeńskim, w miejscowniku w liczby pojedynczej – tu widać najlepiej, iż wymiany w temacie fleksyjnym są regularne i można je opanować przy niewielkim wysiłku (Madelska 2020). J. Pyzik (2020) zestawiał w tabeli (patrz niżej) alternacje występujące w miejscowniku (same formy występują w celowniku) w rzeczownikach rodzaju żeńskiego.

Tabela 1. Wymiany spółgłosek w odmianie przymiotników i rzeczowników w liczbie pojedynczej

Spółgłoski	Wymiany spółgłosek															
	twarde	p	b	f	w	t	d	s	z	k	g	Ch	m	n	r	ł
miękkie	pi	bi	fi	wi	ć, ci	dź, dzi	ś si	ź zi	ki	gi	chi, ś, si	mi	ń, ni			li
funkcjonalnie miękkie					c, cz	dź, dż	sz	ż	c, cz	ż dz	Sz				rz	l

Źródło: Pyzik (2000, 412).

Niemal identyczne zestawienie alternacji spółgłoskowych w tematach deklinacyjnych i koniugacyjnych przedstawił S. Szober (1962, 44), objaśniając „przeobrażenia” zmianami historycznymi, zjawiskami fonetycznym (np. wymowa *ke, ge, ky, gy*) i uwarunkowaniami gramatycznymi (funkcjonalne np. *sąsiad, sąsiadem : sąsiedzi, sąsiedzi : po sąsiedzku*). I choć w tabeli podane są zestawy alternujących głosek, to logopedzie nietrudno zauważyć, że zestawianie form wyrazów podstawowych z formami, w których występują alternacje, stanowi doskonały materiał do ćwiczeń utrwalających wymowę głosek nie tylko w wyrazach, ale także w parafrazach, zdaniach. Na podobnej zasadzie można ćwiczyć różnicowanie głosek twardych i zmiękczonek/miękkich [p] – [p’], [b] – [b’] itp., dźwięcznych i bezdźwięcznych, np. [t], [ć], [c], [č] : [d], [ź], [z], [ż] itd., różniących się miejscem artykulacji, np. [z], [ź], [ż]; [s], [ś], [š]; [χ], [χ’], [ś], [š] itp. Wykorzystywanie parafraz zobowiązuje do wykorzystywania form fleksyjnych i słowotwórczych wyrazu podstawowego, co pozwala ogrywać sprawność morfologiczną, składniową, leksykalną. Jeśli użyjemy parafrazy (Maciejewska 2013), z łatwością utrwalimy zmiany w zakresie funkcji wyrazów (mianownik – podmiot, biernik – dopełnienie bliższe, celownik – dopełnienie dalsze), ułatwimy rozpoznanie rodzaju gramatycznego wyrazu, identyfikację wykładników gramatycznych wskazujących na osobę, czas, tryb itd. oraz modyfikacje semantyczne wprowadzone w konstrukcjach słowotwórczych.

Ogrywanie wydaje się proste. Alternacje samogłoskowe: [o] – [u], [e] – [ą], spółgłoskowe: [p] – [p’], [s] – [ś], [z] – [ź], [d] – [ź], [g] – [ż] występują w formach wyrazów: wóz, jechać, kość, siedzieć, mój, droga. Wyszukiwanie form wyrazów podobnych semantycznie i fonetycznie, na przykład w tekście: *mój wóz jedzie drogą – po drodze jadą moje wozy – na moim wozie, który jechał dróżką siedział pies – kiedy wozaki (wozak to człowiek, który powozi) przyjeżdżają do wozowni, psy siadają na ich wozach i siedzą, bo czekają na przywiezione kości*

i kosteczki, będzie wymagało być może najpierw przygotowania rysunków (obrazek z psem, wozem, wozami drogą i dróżką, mężczyzną itd.), następnie układania obrazków w takiej kolejności, by odtworzyć historyjkę, aż w końcu wyszukiwania form „podobnych” do wyrazu podstawowego i ustalaniu różnic formalnych i gramatycznych. Takie opowiadanka (i inne mądrzejsze) są niewątpliwie doskonałym materiałem do analizy semantyczno-gramatycznej oraz tworzenia innych zdań z wyrazami, które wymagają podobnych operacji morfonologicznych.

Morfologia w programowaniu postępowania logopedycznego?

W języku polskim dość trudny może być wybór właściwej końcówki fleksyjnej, ale przede wszystkim bywa też trudny wybór formy, do której końcówkę należy dołączyć. Wynika to ze zmian w morfemie głównym, które powodują alternacje. Niewątpliwie trzeba uwzględniać je już w początkowych etapach nauki języka. Ułatwieniem w opracowaniu materiału do ćwiczeń logopedycznych byłoby niewątpliwie: 1. opracowanie schematów alternacyjnych najbardziej regularnych, 2. przygotowanie słownika, który uwzględni także wyjątkowe alternacje w wyrazach, które są często używane, 3. uwzględnienie, w oparciu o badania nad rozwojem sprawności morfologicznej, zasad stopniowania trudności we wprowadzaniu form, w których występują alternacje, z uwzględnieniem stopnia rozwoju sprawności językowych dzieci w różnych etapach rozwoju. Zasadą powinno być wskazywanie, utrwalanie zmian fonetycznych, fonologicznych, morfologicznych, modyfikacji semantycznych i funkcjonalnych w formach językowych z wykorzystaniem parafraz, bo te podkreślają związki formy i treści między wyrazami.

Z powodu rejestrowanych u dzieci/ osób z zaburzeniem rozwoju języka trudności w zakresie morfonologii, logopeda/logopedka powinien/powinna w swoim zakresie ćwiczeń leksykalnych i gramatycznych uwzględniać zmiany alternacyjne, a w rozwoju własnej świadomości językowej i metajęzykowej uwzględniać zjawiska morfonologiczne języka polskiego. Wydaje się także, że zwracanie uwagi na rozpoznawanie reguł morfonologii, umiejętność stosowania form alternacyjnych w wypowiedziach spontanicznych, kierowanych, tekstach pisanych i zadaniach kontrolnych może spełniać rolę „języczka u wagi” w diagnozie rozwoju sprawności językowych. Szczególnie wtedy, kiedy należy oceniać dojrzałość dziecka do nauki czytania i pisania, ocenić poziom rozwoju sprawności metajęzykowych (Krasowicz-Kupis 1999). Inspiracją do napisania tego artykułu było podsumowanie zajęć z lektoratu języka polskiego dla studentów z uszkodzonym słuchem przez niesłyszącego studenta: „ja myślałem, że każdy mówi, jak chce, a w języku jest pewien porządek”.

BIBLIOGRAFIA

- Baudouin de Courtenay J.N., 1894, *Próba teorii alternacji fonetycznych*, „Rozprawy Wydziału Filologicznego PAU” 20, Kraków, s. 219–364.
- Baudouin de Courtenay J.N., 1984, *Charakterystyka psychologiczna języka polskiego*, [w:] *O języku polskim*, wybór prac pod red. J. Basary i M. Szymczaka, Warszawa, s. 139–225.
- Chmura-Klekotowa M., 1964, *Rozwój rozumienia budowy wyrazów nowych (analogicznych) u dzieci w wieku przedszkolnym*, „Psychologia Wychowawcza” 4, s. 403–418.
- Clarc E.V., 1995, *Rozwój słownika dziecka: rola składni, semantyki i pragmatyki*, [w:] *Psychologia języka dziecka. Osiągnięcia, nowe perspektywy*, red. B. Bokus, G.W. Shugar, przeł. E. Haman, M. Haman, M. Hernik et al., Gdańsk, s. 124–174.
- Dunaj B., 1979, *Zarys morfonologii współczesnego języka polskiego*, Kraków.
- Dyszak A., 1995, *Morfotaktyka i morfonologia jako wstęp do fleksji i słowotwórstwa współczesnego języka polskiego*, „Zeszyty Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy” 38 (16) s. 138–162.
- Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, 1993, red. K. Polański, Wrocław–Kraków.
- Gramatyka współczesnego języka polskiego*, 1984, t. 2: *Morfologia*, red. R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, H. Wróbel, Warszawa.
- Kaczmarek L., 1977, *Nasze dziecko uczy się mowy*, Lublin.
- Kowalik K., 1984, *Morfonologia*, [w:] *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*”, red. R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, H. Wróbel, Warszawa, s. 59–95.
- Kowalik K., 1997, *Struktura morfonologiczna współczesnej polszczyzny*, Kraków.
- Krasowicz-Kupis G., 2007, *Rozwój i zaburzenia komunikacji za pomocą pisma*, [w:] *Zaburzenia komunikacji językowej w czytaniu i pisaniu*, red. A. Maciejewska, Siedlce, s. 15–32.
- Krasowicz-Kupis G., 1999, *Rozwój metajęzykowy a osiągnięcia w czytaniu u dzieci 6–9-letnich*, Lublin.
- Kreja B., 1989, *Z morfologii morfotaktyki współczesnego języka polskiego*, Gdańsk.
- Kuryłowicz J., 1967, *Studia językoznawcze*, Warszawa.
- Laskowski R., 1975, *Studia nad morfonologią współczesnego języka polskiego*, Wrocław.
- Maciejewska A., 2005, *Wyraz w diagnozie i terapii logopedycznej*, „Logopedia” 34, s. 37–46.
- Maciejewska A., 2013, *„Z polskiego na nasze” – parafraza w rozwoju języka*, [w:] *Język. Człowiek. Społeczeństwo*, red. J. Panasiuk, T. Woźniak, Lublin, s. 589–606.
- Maciejewska A., 2015, *Analogia w języku i umyśle. Teoria „grup proporcjonalnych relacji w badaniach nad kompetencją językową uczniów i studentów*, Siedlce.
- Maciejewska A., 2019, *Alternacje morfolologiczne – pułapki w rozwoju sprawności językowych*, „Logopedia” 48-2, s. 169–205.
- Madelska L., 2020, *Starzy piloci na moście, czyli dyskretny urok alternacji*, „Acta Universitatis Lodzianensis” 27, s. 155–175.
- Milewski T., 2002, *Językoznawstwo*, wyd. 7, Warszawa.
- Muzyka-Furtak E., 2010, *Konstrukcje słowotwórcze w świadomości językowej dzieci niesłyszących*, Lublin.
- Pyzik J., 2000, *Przygoda z gramatyką. Fleksja i słowotwórstwo imion*, Kraków.
- Smoczyński P., 1955, *Przyswajanie przez dzieci podstaw systemu językowego*, Łódź.
- Szober S., 1962, *Gramatyka języka polskiego*, opr. W. Doroszewski, wyd. 12, Warszawa.
- Wierzchowski J., 1976, *Wyraz – analiza pregramatyczna*, Siedlce.